

De filosofie over het goede leven en het kwaad

Waarom die combinatie, het goede leven en het kwaad?

De mens, aan het dierenrijk ontsnapt en daarom door Nietzsche gekwalificeerd als 'Das nicht-festgestellte Wesen', moet zelf z'n gedrag bepalen en is daarmee verantwoordelijk voor zijn daden. Voor die vrijheid moet wel een prijs betaald worden. Die prijs is de mogelijkheid van het doen van het kwade. Dat kwade is dus geen zelfstandige entiteit, maar altijd afhankelijk van het goede, het is een afwijking. En het goede? Daar is veel over te zeggen, maar het toont zich altijd in het leven dat geleefd wordt.

Gedurende de geschiedenis van de mensheid, vanaf het primitiefste begin, zien we de mogelijkheden om te kiezen, en daarmee de vrijheid, toenemen. Tegelijkertijd nam het kwaad in omvang en intensiteit toe. En eerlijk gezegd, zo is het nog steeds: Onze keuzemogelijkheden nemen per dag toe, zo ook de omvang van het kwaad.

Eerst iets over het goede leven. Helaas wordt dat vaak sterk hedonistisch opgevat (genot als het hoogste goed). Moderne mensen zijn dan wel geëmancipeerd, maar ze hebben niet geleerd hun vrijheid werkelijk vorm te geven. Vrijheid wordt in veel gevallen negatief beleefd: geen inmenging en waag het niet je met mij te bemoeien. Een samenleving vol "mondige" mensen; maar sterke persoonlijkheden? Die zijn schaars, wel zeer veel onvolwassen figuren en emotioneel onevenwichtigen en dus moreel erg zwak. Maar allemaal willen we gelukkig worden en het goede leven leiden. Dat de idealen dan nogal banaal worden zal niet verbazen.

Zolang als de filosofie bestaat hebben ook de filosofen de vraag naar het goede leven gesteld en er daarbij op gewezen dat dit geen theoretische kwestie was, maar de levenskunst betrof. Er diende een levenskunst ontwikkeld te worden, zo waren de denkers in de Grieks-Romeinse oudheid tot de conclusie gekomen. Anders dan het dier moest de mens zijn leven zelf vorm geven. Dus niet zitten wachten op het 'Zwitserslevensgevoel' (wat dat ook mag wezen), maar bewust vorm geven aan je leven, hard werken dus. Dat vraagt levensbeschouwelijke bezinning. Maar waar leer je dat? Bovendien, alles wat op godsdienst lijkt, is voor velen taboe geworden. En zo zijn we terechtgekomen in een samenleving van levensbeschouwelijke analfabeten en ethisch onverschilligen. Geestelijke luiheid leidt onherroepelijk altijd tot verlies aan humaniteit.

Joep Dohmen, een filosoof die zich sterk maakt voor levenskunst en levensbeschouwelijk denken vanuit het humanisme, spreekt in dit verband van 'de terreur van het hedonisme'.

Het zijn met name de klassieke Griekse filosofen en schrijvers die ons hebben leren nadenken over de vraag hoe er geleefd moest worden, hoe het vorm diende te krijgen. Het goede leven is, simpel gesteld, het geslaagde leven, zo leven dat aan een bepaald doel beantwoord wordt. En terecht spreekt men dan ook van levenskunst. Deze richt zich ook op de zaken die bij het leven horen, zoals eindigheid, het lijden, de hartstocht en het (nood)lot, die alle bij het onzekere bestaan van de mens horen. (Men zou een parallel kunnen trekken met de wijsheidsliteratuur in Israël.)

Dit type denken is gaandeweg uit de filosofie verdwenen. De 16^e eeuw kende het nog volop bijvoorbeeld Michel de Montaigne met zijn Essais en onze landgenoot Desiderius Erasmus. Maar na 1600, wanneer het rationalisme gaat overheersen, is het afgelopen; de filosofie wordt abstract.

Een ander punt is, dat in de moderne tijd steeds meer nadruk is komen te liggen op vrijheid en zelfbeschikking (en ook steeds meer op het hebben van rechten en steeds minder op het hebben van plichten, hetgeen inmiddels een probleem is geworden.). Vaste structuren bleken minder 'vast' te zijn. Tegelijkertijd is de onzekerheid toegenomen, want de bestaansonzekerheid die hier het gevolg van was, kon in toenemende mate niet meer benaderd worden op basis van traditie en levensbeschouwing die in overeenkomstig tempo hun invloed zagen verdwijnen. Ook een God die alles 'ten goede beschikt' bleek geen optie meer te zijn. 'Zelfgekozen', bijeengesprokkelde waarden ('bricolage' wordt dat genoemd), moeten nu behulpzaam zijn om het leven in te richten. Dat heeft de vraag naar levenskunst weer actueel gemaakt. Want de facto zijn steeds minder mensen opgewassen tegen de moderne vrijheid. Er is en groot gebrek aan zelfbeheersing. De regie over het eigen bestaan is zwak; de agenda regeert, of domweg de prikkels van buiten, de reclamejongens met hun schijnwerelden. Hebzucht en afgunst regeren ons. U dacht alleen uw buurman en u niet? Vergeet het maar. Dan moet u René Girard maar eens lezen over de mimèsis, ons na-aangedrag. Er is nog nooit zoveel vrije tijd geweest en tegelijkertijd zo'n tekort aan tijd ervaren.

De vraag naar het goede leven, naar de levenskunst, kunnen we zien als een reactie op ons fiasco in het project van de vrijheid. Op grote schaal manifesteert zich het egocentrisme, het zinloos geweld, de schandelijke zelfverrijking, de vlucht in de behaaglijkheid van het privé-leven, kortom manifesteert zich de tot norm verheven puberale persoonlijkheid: "Ik zeg wat ik denk en ik doe wat ik zeg."

Waarom dit hele verhaal? Omdat hierdoor duidelijk kan worden hoe wijzelf de voorwaarden en omstandigheden creëren om het kwaad te laten ontstaan. Na W.O.II stelden met name Erich Fromm en Elie Wiesel dat in deze periode het kwaad zich vooral manifesteerde als onverschilligheid voor het lot, voor het leven van de medemens. Wellicht heeft Abraham Heschel hier het diepste gepeild, toen hij zei dat wie de verwondering niet kent, zich niet kan verwonderen en alles vanzelfsprekend vindt, zal uiteindelijk ook de humaniteit verliezen en z'n medemens degraderen tot een ding en dienovereenkomstig gaan behandelen. (Kwaad veroorzaakt door natuurlijke oorzaken blijft buiten beschouwing.)

Er was een tijd, met name de Verlichting, 18^e eeuw, dat de filosofen van mening waren dat een toenemende rationaliteit het kwaad wel zou bezweren. Bijvoorbeeld in Nederland in de 19e eeuw de filosoof Opzomer: "Bouw scholen en sluit gevangenissen." Met name van de wetenschap als een toppunt van rationeel denken werd zo ongeveer de verlossing van alle ellende verwacht. Welk een ontluistering bracht de 20^e eeuw, uitgerekend toen het wetenschappelijk kennen en kunnen tot grote hoogte was gekomen. Geen eeuw heeft ooit zo'n explosie en samenballing van het kwaad laten zien. Het project van de Verlichting is op niets uitgelopen, en dan druk ik mij nogal zwakjes uit. Van de wetenschap hadden we kennelijk weinig positiefs te verwachten op dit punt. Sterker, telkenmale blijkt de wetenschappelijke benadering een geweldige bondgenoot te kunnen zijn van het kwaad. En zeg nu niet, dat kan alleen maar in dictaturen, want dan vergeet u dat Hitler democratisch gekozen werd door de Duitsers en niet alleen door de mensen aan de onderkant van de samenleving! Ook hier vormden ontwikkeling en kunnen nadenken geen garantie om weerstand te bieden aan het kwaad. Zelfs de christelijke kerken bleken meegaand te zijn, op een bedroevend kleine minderheid na.

Wat heeft de filosofie hier over te zeggen? En passant heeft u al enkele uitspraken gehoord van filosofen. Laten we bij het begin beginnen; ik beperk mij tot de westerse cultuurkring, want daarbinnen is ons leven, denken en handelen bepaald geworden. Vanaf het begin hebben filosofen de vraag naar het goede leven gesteld en er daarbij op gewezen dat dit geen theoretische kwestie was, maar een zaak was van levenskunst. Dat begon met denkers als Socrates, Plato en Aristoteles, omstreeks 400 v. C. Dat is midden in een heel speciale periode van de wereldgeschiedenis, nl. de Achsen-Zeit of Spiltijd, 800-200 v. C. Tot deze tijd was het mythische denken dominant, waarbij alle gebeurtenissen werden toegeschreven aan de inwerking van externe, goddelijke machten. De mens was daarbij een passieve toeschouwer, die slechts met magische praktijken kon proberen de gang van zaken te beïnvloeden. Maar de oude denkwijzen blijken niet meer te voldoen. Wereldwijd ontstaat er een nieuw bewustzijn en ontwikkelen er zich nieuwe religies en filosofieën. In China het Confucianisme en Taoïsme. In India het Boeddhisme en Hindoeïsme. In Israël het profetisch bewustzijn en het monotheïsme van de schrijvers en redacteurs van de Tora. In Griekenland het rationele denken van de filosofen en de tragedieschrijvers. Wat er in die tijd nu eigenlijk gebeurde en waarom bijvoorbeeld niet in Egypte en Mesopotamië, is niet helemaal duidelijk, maar een feit is dat hier de basis van de westerse cultuur ligt, want uit de ontmoeting van het profetisch bewustzijn van Israël en het Helleense denken zal de Europese beschaving ontstaan.

Onder het beslag van het mythisch denken kon nog ondersteld worden, dat rampspoed door de goden werd veroorzaakt. Maar in de tragedies begint het tij te kenteren en wordt het publiek uitgedaagd na te denken of ook dwaas of tekortschietend menselijk handelen wellicht verantwoordelijk is. Waar aanvankelijk berusting voorop stond, gaat het nu om de noodzaak tot zelfonderzoek en verandering, ook in politiek opzicht.

Over dit stimuleren tot rationeel denken schreef Martha Nussbaum een geweldig boek: De breekbaarheid van het goede – Geluk en ethiek in de Griekse filosofie en literatuur., Ambo, 2006.

Centraal komt de vraag te staan: Hoe kan het goede leven geleefd worden? Het leven leek nu, we spreken over het Athene van eind 5e eeuw v.C., bepaald te worden door het toeval en de menselijke kunde. De verwachting leefde dat door de vooruitgang het onbeheersbare toeval op den duur zou kunnen worden uitgesloten met behulp van de groeiende wetenschap. Maar volgens Socrates komt er pas echt belangrijke vooruitgang als we nieuwe technieken ontwikkelen, die gecombineerd worden met morele afwegingen. Bij Plato moeten de filosofen de mensen helpen bij de problemen, die het gevolg zijn van het

onbeheerste toeval, om hun morele overwegingen op hoger plan te brengen. Veel van die discussies kunnen we terugvinden in de Dialogen, bijvoorbeeld de Protagoras.

Socrates was de eerste filosoof die het menselijk gedrag centraal stelde (vóór hem ging het vooral over de natuur en de kosmos) en die de vraag naar het goede stelde. Zijn leerling Plato gaat op dat spoor verder en zal het goede het hoogste noemen, naast het ware en het schone, hoewel ze samen een eenheid vormen, harmonie.

En het kwaad? Dat is eigenlijk verstoring van de ordening, breking van de harmonie, terugkeer van het blinde toeval, de chaos. (In wezen is de opvatting over kwaad en zonde in Tenach niet veel anders.)

Aristoteles zet deze lijn voort. Hij vindt dat we eerst een goede theorie over het menselijk handelen moeten hebben, alvorens tot de juiste ethische waardeoordelen te kunnen komen. Onze dierlijkheid is niet onverenigbaar met ons streven naar het goede, maar daar moeten we ons wel rekenschap van geven. In de Ethica Nicomachea, de eerste ethiek in het westerse denken, betoogt hij dat het doel van het menselijk bestaan, geluk is. Dat hangt samen met zijn visie dat alles in de natuur streeft naar de realisering van een doel, namelijk z'n natuurlijke vorm die in potentie al aanwezig is.

De gelukkige mens nu, is de deugdzaam mens, dat wil zeggen hij, die door onophoudelijke oefening, de kracht heeft verworven om in alles redelijk te handelen. Dus met inzicht en voorzichtigheid in alles het juiste midden houden. De deugdzaam mens is dus de evenwichtige mens. Dat geldt ook voor het ethische denken: de deugd van vrijgevigheid is het ethische midden tussen de ondeugden van verkwisting en gierigheid.

Dat goede leven en deugdzaam handelen hebben dus weinig met toeval of lot te maken, dat moet juist uitgebannen worden. En daar moet hard aan gewerkt worden. Dat begint direct bij de opvoeding.

“Wanneer begeerten en verlangens niet onderworpen worden en onder leiding gesteld, zal de zucht naar genot onverzadigbaar worden en het redelijk overleg komt niet tot ontwikkeling”, aldus Aristoteles, die tevens de opvoeder was van Alexander de Grote.

U hebt het al begrepen, hier begint het kwaad waar de rede geen kans krijgt en blinde driften de overhand. En hoewel de rede uiteindelijk onvoldoende fundament zal blijken te bieden tegen het kwaad, zijn hier indrukwekkende prestaties geleverd die essentieel zijn gebleken voor de westerse beschaving. Grote denkers uit de 20^e eeuw hebben wel gezegd dat het hele westerse denken beschouwd kan worden als een grote verzameling voetnoten bij het werk van Plato en Aristoteles.

Langzamerhand is het inzicht doorgebroken dat het rationele denken een sturing nodig heeft, het rationele bewustzijn niet zonder een verankering kan, of anders in zelfgenoegzaamheid tekort schiet. Verrassend is nu, na de Tweede Wereldoorlog, de terugkeer van het mythisch bewustzijn, d.w.z. Leszek Kolakowski maakte duidelijk dat dit nooit weg is geweest, maar alleen onderdrukt, door een óf/óf benadering, waar een én/én benadering geboden is: het rationele bewustzijn is verankerd in het mythisch bewustzijn, bewaarplaats van de oude beelden die onze grondwaarden symboliseren (en nog in de droom naar voren komen; belang ook van de moderne kunst en poëzie). [Bert Schierbeek: “De mens leeft in verhalen, hij ontkomt ze en maakt nieuwe.”]

Paul Ricoeur stelde: we moeten wel ontmythologiseren, maar niet ontmythiseren, wel de macht van de mythe breken, maar niet de mythe weggooien. De centrale vraag in het werk van Ricoeur, waarmee hij z'n leven lang is bezig geweest, luidt: hoe kan de mens een ethisch wezen zijn; hoe moet hij in elkaar zitten om verantwoordelijkheid te kunnen dragen voor zijn daden? Hij schreef een grote filosofie van de wil. Om tot een goede ethiek te kunnen komen, moet je eerst weten wat er antropologisch aan de hand is. Daarbij bleek dat de mens primair niet een rationeel, maar een vertellend wezen is, zijn oriëntatie in het leven en zijn identiteit hebben een narratieve structuur. Ons levensverhaal vertellen wij tegen anderen én in ons eigen innerlijke gesprek. In dat levensverhaal zijn we zelf personages.

In zijn filosofie van de wil was hij gestoten op het raadsel van het kwaad en had daarover “Symbolen van het kwaad” geschreven. De hoop speelt bij hem een centrale rol, de hoop dat er altijd rechtvaardigen zullen zijn, mensen, die in uitzonderlijke situaties uitzonderlijke dingen doen. Zoals het geven van onderdak aan joden tijdens de oorlog: de plaats innemen van het slachtoffer, zoals Levinas zegt. Hoop dus ook dat er altijd een woord zal zijn dat mij de moed geeft een moreel wezen te zijn. Maar dat is niet vanzelfsprekend!

Want waar komt het kwaad vandaan? Het ontrekt zich aan verklaringen. We kunnen het daarom slechts indirect benaderen, zegt Ricoeur, via symbolen en verhalen en mythen, omdat het volstrekt ondoorzichtig is. De hele geschiedenis wordt gekenmerkt door geweld, leugens en misdadigheid. Het kwaad is een

raadsel, ondoorzichtig; het is er altijd al, een duidelijk begin is er niet. Daarom kunnen we het alleen maar benaderen via de omweg van de vertelling, het verhaal. In alle culturen vinden we verhalen over een zondeval waardoor het kwaad in de wereld kwam. Eerst was de mens goed en uiteindelijk heeft de mens een goede inborst, dat willen die verhalen meestal zeggen. Natuurlijk vormt het goede ook een raadsel, en daarover vertellen de scheppingsverhalen, die misschien, zegt Ricoeur, nog wel fundamenteler zijn dan de zondevalverhalen. Maar het goede ervaren we dan ook als een uitnodiging, terwijl het kwade ons als iets onbegrijpelijks overvalt. Hij is onder de indruk van de getuigenissen dat er mensen zijn die met uitzonderlijke daden van goedheid het kwaad doorbreken. De daden der rechtvaardigen noemt hij die, met een term uit de joodse traditie; zij getuigen van die grond van goedheid in de mens, die radicaler is dan het radicale kwaad. Filosofen hebben God dood verklaard; ook het subject van de mens, maar dit getuigenis is onloochenbaar en geeft ook weer hoop en vertrouwen dat de mens een moreel verantwoordelijk wezen kan zijn. Dat brengt Ricoeur weer bij de vraag: wie is de mens? Daarover gaat zijn laatste hoofdwerk uit 1990: 'Zichzelf als een ander'. We leren onszelf kennen via anderen en zo leren we ook onszelf te worden. Wij kennen onszelf dus nooit direct. Ik heb de ander nodig, die van mij verwacht dat ik mij aan mijn woord zal houden en die op mij rekent. Ricoeur gebruikt graag de uitdrukking van Levinas, 'dat het de ander is die mij gelast verantwoordelijk te zijn'. Op die manier krijg ik mijn identiteit, als iemand die zich handhaaft in het verantwoordelijk zijn en dienovereenkomstig handelt. Het is ook het beoefenen van onze vrijheid.

Ook voor de joodse denker Emmanuel Levinas is het kwaad geen thema dat begripsmatig te analyseren zou zijn. Het opmerkelijke van zijn denken is dat dit het bouwwerk van de gangbare filosofie ontwricht in plaats van de wereld te begrijpen. Zijn denken verontrust. Het kwaad is hier allereerst concrete ervaring; met de Shoah als het ultieme kwaad.

Hier is het kwaad geen afwezigheid van of tekort aan het goede; geen afwezigheid, maar juist een aanwezigheid, geen gemis, maar een schreeuw. Het kwaad is excessief, buitensporig, het kan nooit als zinvol geduid worden. De grenzen van de ervaring worden in het lijden overschreden, het kwaad breekt met alles wat normaal is en is niet integreerbaar.

Levinas spreekt vanuit het perspectief van het slachtoffer. Het kwaad manifesteert zich allereerst als een lijden, een nutteloos lijden, een schreeuw van het bestaan. De Shoah noemt hij een 'ervaring van een totale verlatenheid'. In Auschwitz was God totaal afwezig. Dat is geen theologische of filosofische conclusie, maar de ervaring die de overlevenden hebben overgeleverd. Dat roept natuurlijk vragen op; waar was hij dan wel? Bestaat hij überhaupt wel? We weten het niet. Wat we wel zeker weten, is dat we voor de ander in de bres moeten springen. Echter op dat moment van de allergrootste verlatenheid in de jaren veertig toen de joden werden opgejaagd, afgevoerd en afgeslacht, toen zegt Levinas, was er geen protest, elk vaderland ontbrak en alle kerken zwegen.

Maar het gaat hier niet meer alleen over de joden tijdens vervolging door de nazi's, "Ik denk dat alle doden van de Goelag en alle andere plaatsen van marteling in onze eeuw aanwezig zijn, wanneer men over Auschwitz spreekt", zegt Levinas. Het absolute kwaad lijkt universeel te zijn geworden. Het antwoord is radicaal te breken met de onverschilligheid en te antwoorden op de schreeuw van het lijden van de ander, die van mij verschilt. Respecteren van wat anders is, dan we gewend zijn (differentie-denken). De ander is een spiegel van mijzelf. De verontrusting blijft het laatste woord hebben.

Evert H. van Olst